

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВЕТИ КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФАКУЛТЕТ ПО ПЕДАГОГИКА
КАТЕДРА „ДИДАКТИКА“

РОСИЦА БОРИСОВА ГЕОРГИЕВА

Формиране на ценностни ориентации у учениците в началното училище
чрез обучението по религия

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

на дисертация за придобиване на образователната и научна степен „Доктор“
по професионално направление 1.2 Педагогика

Научен ръководител:

проф. д-р Емилия Василева

Официални рецензенти:

проф.д.теол.н. Димитър Киров

доц. д-р Лиляна Стракова

СОФИЯ, 2016

Дисертационният труд съдържа 182 страници и се състои от увод, три глави, заключение, литература и приложения (16 на брой), които включват дидактични материали, изследователски инструментариум, текстове на ученици, фигури и таблици. Използваната литература съдържа 143 източника на български и чужди автори, както и интернет статии.

Дисертационният труд е обсъден и насочен за защита от разширен състав на катедра „Дидактика“ към Факултета по педагогика на СУ „Св. Климент Охридски“.

Официалната защита на дисертационния труд ще се състои на

.....

СЪДЪРЖАНИЕ

УВОД	5
1. ЦЕННОСТ И ЦЕННОСТНИ ОРИЕНТАЦИИ	9
1.1. Общочовешки ценности (базови ценности).....	9
1.2. Нравствени потребности и нравствени ценностни ориентации	11
1.3. Религиозни ценности.....	12
1.4. Методологични основания за формиране на ценностни ориентации	16
2. ФОРМИРАНЕ НА ЦЕННОСТНИ ОРИЕНТАЦИИ У УЧЕНИЦИТЕ В НАЧАЛЕН ЕТАП ЧРЕЗ ОБУЧЕНИЕТО ПО РЕЛИГИЯ	19
2.1. Типология на малкия ученик.....	19
2.2. Хуманно-личностен образователен процес и образователни ценности.....	19
2.3. Равнища на формиране на ценностни ориентации	20
2.4. Ценностно-ориентирано учебно съдържание в учебните помагала по Религия за I – IV клас	22
2.5. Методически идеи за формиране на ценностни ориентации у учениците в началното училище чрез обучението по религия.....	23
2.5. 1. Добро и зло	25
2.5.2. Вяра, надежда и любов.....	26
2.5.3. Справедливост и толерантност.....	27
2.5.4. Патриотизъм	27
3. ЕМПИРИЧНО ИЗСЛЕДВАНЕ ЗА ФОРМИРАНЕТО НА ЦЕННОСТНИ ОРИЕНТАЦИИ ЧРЕЗ ОБУЧЕНИЕТО ПО РЕЛИГИЯ	28
3.1. Инструментарий за провеждане на изследването.....	30
3.2. Организация и методика на изследването.....	32
3.3. Анализ на резултатите от проведено емпирично изследване	33
3.3.1. Анкета с учители, преподаващи в начален етап на основната образователна степен	33
3.3.2. Анкета с родители.....	34
3.3.3. Наблюдение	35
3.3.4. Анализ на резултатите от диагностика на етичното поведение чрез незавършени изречения в периода на констатиращия етап.....	36
3.3.5. Анализ на резултатите от изследването с ценностно скалиране в периода на заключителния етап	37

3.3.6. Анализ на резултатите от изследването с проективни методики в периода на заключителния етап	39
3.3.6.1. Представяне и анализ на резултатите от изследването с методиката „Незавършени изречения” в заключителния етап	40
3.3.6.2. Представяне и анализ на резултатите от методиката „Избор на алтернативи” в периода на заключителния етап	41
3.3.6.3. Представяне и анализ на резултатите от методиката „Довърши историята” в периода на заключителния етап.....	41
ЗАКЛЮЧЕНИЕ.....	45
ПУБЛИКАЦИИ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД	48

УВОД

Ценностите и ценностните ориентации маркират приемливите модели на поведение в социума. В съвременното общество, проблемът придобива особена актуалност, поради трайно утвърдилите се нравствен дефицит и бездуховност. Девиантното поведение, агресията и автоагресията стават ежедневие в училищната общност и предизвикват тревога сред експерти и родители. И потърпевшите от насилието и самите насилници са жертва на деформираната социална среда, в която основните социални потребности **от общуване, самоизява, сигурност и любов** не се удовлетворяват и насочват учениците към неконтролируеми компенсаторни механизми на реализиране. Училището е изгубило присъщия му авторитет и търси възможности, за изграждане на позитивни ценностни ориентации и пълноценно духовно-нравствено развитие на подрастващите. Всичко това налага сериозна работа с учениците в сензитивния период на ранната училищна възраст.

Обучението по Религия предлага възможности за провокиране на нравствени потребности и формиране на нравствено поведение. Целите на това обучение не са свързани с догматичната същност на религията, а с вникването в нравствените послания, които тя носи. Религиозното познание в светското училище има за цел учениците да разберат, че религията е значима област от човешкия опит, в което са заложени обществено значими нравствено-етични проблеми. То подпомага тяхното нравствено израстване и дава възможност на учениците да получат отговор на въпроса за смисъла на живота и да осъществят индивидуално интерпретиране на християнските нравствени ценности чрез осъзнат ценностен избор.

Религиозното възпитание традиционно се свързва с нравственото възпитание, това произтича от факта, че всички религии акцентират върху значението на морала и дават наставления под формата на правила и заповеди. Възпитанието на учениците в духовно-нравствените ценности зависи от цялото училищно обучение, но най-вече чрез обучението по предмета Религия, който обогатява с духовни примери и нравствени наставления взаимоотношенията в триадата родител-ученик-учител. Обучението по религия има значим принос в изграждането на морала и етиката.

Важни за преподаването на предмета Религия са и образователните принципи, съобразени със светския характер на образованието у нас. То не може да бъде насочено срещу светските устои на българската държава, нейната конституция и закони. Освен това то трябва да се осъществи в съответствие с основните човешки права и в дух на културна, религиозна и личностна толерантност и равнопоставеност.

Обучението по Религия дава познания за религиите като социален феномен и история. То няма за цел да индоктринира детето, а да му помогне да направи своя избор на светоглед. Вярата в Бога е нещо много лично. Тя не се формира насилствено.

Важно основание за обучението по Религия в училище е антропологическото, тъй като това обучение е не само полезно за живота, но се явява и отличителна черта на образования човек.

Образователно-възпитателния процес по Религия не може да реализира своите цели единствено чрез преподаването на знания, в които се показват примери за следване и императивни истини за изпълнение. Необходимо е да се използват интерактивни методи на преподаване, да се наблегне на визуалното представяне на учебния материал, да се включи използването на съвременни технологии, да се разглеждат и анализират примери от ежедневието на децата, като се търси морално-етичният елемент в тях. Особено важен е личният пример, даван от учителя във всяка една ситуация, или пример, който трябва да се следва.

Религиозно-нравственото образование трябва да се разглежда в два аспекта: 1) оценка на категориите „добро-зло“, „дълг“, „отговорност“, „истина“, „свобода“, „честност“, „справедливост“, „уважение към другите“; 2) осъществяване на процес на изясняване и придобиване на ценностите и вземане на нравствени решения.

Всичко гореизложено обуславя актуалността и избора на темата на изследването: „Формиране на ценностни ориентации у учениците в началното училище чрез обучението по Религия“.

Проведеното качествено изследване е осъществено с ученици от III клас, поради следните съображения:

- учениците изучават за трета година предмета Религия, извървян е дълъг път на съзряване, формиране на ценности и възприемане на различни явления и модели на поведение. Утвърден е ценностно-насочен опит, подхранващ духовната сетивност на ученика и провокиращ формирането на ценностни ориентации у тях;

- децата в трети клас започват да осъзнават определящата роля на преднамереността при осъществяването на различните постъпки и смисъла на правилата за благоприятни човешки взаимоотношения. Вникват в смисъла на добрите постъпки и виждат позитивния резултат от тях в едно по-широко пространство, съчетало думи, действия и поведение;

- децата в трети клас са способни да осъзнават основни нравствени потребности и чувства с позитивна насоченост и да правят ценностен избор, стига да бъдат

поставени в ценностно-ориентирана среда, предлагаща добре осмислено педагогическо взаимодействие с околните. Тази възраст е изключително благодатна за разгръщане, обогатяване и развиване на осъзнати нравствени качества и поведение, тъй като децата са постигнали нужната нравствена зрялост да разграничават проявленията на доброто и злото, красивото и грозното. А обучението по Религия, като осъзната ценностна основа благоприятства този процес.

Цел на изследването: Очертаване параметрите на обучението по Религия, с фокус върху формирането на ценностни ориентации и овладяване на модели на нравствено поведение у учениците от началния етап на основната образователна степен.

Задачи:

1. Теоретичен анализ на съществуващите изследвания по основния проблем;
2. Анализ на учебната документация, свързана с обучението по Религия;
3. Осъществяване на включено наблюдение, проследяващо емоционалните реакции на децата, техните взаимодействия и нравствен избор;
4. Планиране и провеждане на формиращ експеримент с ученици от трети клас;
5. Конструирание и апробиране на технологичен модел за обучение по учебния предмет Религия, насочен към формиране на ценностни ориентации у учениците в трети клас.
6. Очертаване на перспективи за усъвършенстване на съществуващата практика.

Предмет на изследването е процесът на изграждане на ценностни ориентации и ценностен избор чрез обучението по Религия.

Обектът на изследването е динамиката в проявленията на ценностните ориентации у учениците в началното училище чрез обучението по религия.

Хипотеза: Ако в обучението по Религия в началния етап на основната образователна степен се приложи ценностно-ориентиран технологичен модел на обучение, ще се постигне осезаемо развитие на ценностните ориентации на учениците, утвърждаване на техния ценностен избор и реализиране на модели на нравствено поведение.

Изследователски методи: теоретичен анализ, включено наблюдение, анкета с родителите, анкета с учители, проективни методики, ценностно скалиране, статистическа обработка на емпиричните данни.

Изследването протече в три етапа:

- първи етап – теоретичен анализ на педагогическата, философската и историко-педагогическата литература; анализ на етичката концепция на Православието и нейното влияние върху философската, педагогическата, психологическата и религиозната литература; определяне на методите на изследване; обосноваване на категориалния апарат на изследването.

- втори етап – осъществяване на емпирично проучване, с цел обосноваване на потенциала на православната култура в процеса на нравствено възпитание и изграждане на технологичен модел, насочен към формиране на ценностни ориентации у учениците; осъществяване на експерименталната част от изследването.

- трети етап – анализ, обобщаване и систематизиране на резултатите от изследването, формулиране на изводи, оформяне и редактиране на текста на дисертационния труд.

1. ЦЕННОСТ И ЦЕННОСТНИ ОРИЕНТАЦИИ

1.1. *Общочовешки ценности (базови ценности)*

Общофилософското познание дефинира понятието ценност и ценностни ориентации като специфични социални определения на обектите от заобикалящия свят, които разкриват положителното или отрицателното им значение за човека и обществото (благо, добро и зло, прекрасно и безобразно, съдържащи се в проявленията на обществения живот или природата).

Това понятие е сложно и многоаспектно, то не може да бъде дефинирано еднозначно. Ценностите са феномени от два различни рода: 1) ценностни характеристики на предметите и 2) ценностни представи в съзнанието на човека. Ценността е форма на проявление на определен род отношение между субекта и обекта. Под „ценности“ се разбират определени феномени на общественото съзнание: социално-политически, правови, морални, естетически, религиозни норми, принципи, идеали, оценки и техните критерии.

За изясняването на понятието ценност и ценностни ориентации, без да се претендира за изчерпателност, в дисертационния труд се разглеждат идеите на философите още от древността (Сократ, Платон Аристотел, Хекатон, Аполодор, Хризип). Във философската, социологическата, психологическата и педагогическата литература на XIX и XX век съществуват различни схващания, концепции, подходи и определения за същността на понятията „ценност“, „ценностна система“, „ценностна ориентация“, с които в частност се занимава науката аксиология. Интерпретирани са разбиранията на тези понятия на И. Кант, Р. Лотце, Х. Рикерт, Е. Дюркем, В. Дилтай, Е. Фром, Е. Маслоу, Г. Олпорт, В. Франкъл, Б.Г. Ананиев, М. Рокич и др.

Милтън Рокич определя ценностите като „устойчиво убеждение в това, че от лична или социална гледна точка определен начин на поведение или крайна цел на съществуване е предпочитан пред противоположния начин на поведение или крайна цел на съществуване“ (Rokeach, 1973: 124). Според него ценностите на личността се характеризират със следните признаци:

- проследимост в културата, обществото и личността;
- влияние във всички социални феномени;
- общият брой на ценностите, присъщи на човека, е сравнително малък;
- всички хора притежават едни и същи ценности, но в различна степен;
- ценностите са организирани в система (Rokeach, 1973).

М. Рокич диференцира две групи ценности:

- терминални ценности, които се явяват убеденост в това, че крайната цел на индивидуалното съществуване от лична или обществена гледна точка заслужава да бъдат положени усилия за нейното достигане;

- инструментални ценности – те представляват убеденост в това, че даден начин на действие се явява от лична и обществена гледна точка предпочитан във всички ситуации (Rokeach, 1973).

В дисертационния труд са представени възгледите на българските учени Д. Кацаров, К. Байчинска, Л. Стракова, Е. Василева, П. Костова, С. Николаева и др., посветили свои изследвания на проблемите, свързани със същността на ценностите и формирането на ценностните ориентации.

К. Байчинска посочва, че ценността зависи от концептуалната рамка в определена проблемна област. Като се базира на традицията, идваща от Рокич, тя дефинира ценностите като „проект на качеството на самата жизнедейност, а също така проект на качеството на нейния субект” (Байчинска, 1994: 10).

Според Лиляна Стракова „ценностите се определят като значими идеални модели на качеството на живота и дейността на детето, социални стандарти на неговото поведение и критерии за оценка на неговата социална среда, на другите хора и на самия себе си“ (Стракова, 1999: 20). Според нея основната характеристика на ценностите се свързва с техния системен характер, с тяхната структурна и йерархична организация. Ценностната система има свое ядро, което тя определя като т. нар. „идеологичен Аз“, в съдържанието на което се включват базисни личностни ценности (Стракова, 1999).

Пенка Костова посочва, че при диференцирането на ценностите съществува, голямо многообразие, основано на различни принципи (Виж по-подробно: Костова, 2009: 16).

Актуален и значим за теория на възпитанието и социално-педагогическата практика е проблемът за формиране на ценности и ценностното развитие на децата. Формирането на способност и компетентност у децата и юношите да направят ценностен избор се обуславя от личностно ориентираното възпитание и образование.

В обобщение можем да кажем, че ценностните ориентации и ценностите могат да се разглеждат като фундамент, върху който се гради пълноценното личностно формиране на индивида. Те са в основата на моделите на поведение, които той избира осъзнато и целенасочено.

1.2. Нравствени потребности и нравствени ценностни ориентации

Основното съдържание на нравственото възпитание са **нравствените ценности**. Те представляват компонент в съзнанието, който е в основата на нравствената култура на личността и е условие за изява на нравствената позиция на човека. Те определят характера на мотивационната сфера на личността и нейната насоченост.

Димитър Кацаров разглежда нравствеността, като понятие, което съдържа в себе си духовни ценности, към които са насочени нашите стремежи, понятието за добро и съвършено, както и иманентно свързаното с тях понятие за дълг и отговорност. Нравствеността според него от една страна е усилие и движение към ограничение, вътрешно подчинение, самоконтрол, власт над инстинктите, следване на естествените потребности за сближение, на емпатия и от друга страна – ред и хармония в отношенията с другите. Усилието за проява на самодисциплина, е изходна точка на всяка нравственост, защото тя е съвкупност от правила за самоконтрол и същността и се крие в името в уважението, което индивида храни към теза правила (Кацаров, 1941).

Според Емилия Василева нравствеността е състояние и способност на съзнанието да разграничава измеренията на злото и доброто и да определява добродетелта в контекста на своето битие. „При всички случаи обаче нравствеността обхваща съвкупност от духовни реалии, свързани с понятията: добро, зло, любов, чест, дълг, воля, достойнство, смирение, гордост, справедливост, лъжа, срам, несправедливост, добродетел и др.“ (Василева, 2009: 59). Както и да я анализираме като категория, процес и постигнат резултат, нравствеността е продукт на придобила адекватна мощ духовна енергия. Нравствеността е висше човешко качество, определящо приемливото човешко поведение.

Според Жан Пиаже нравственото развитие, подобно на умственото, има стадиален характер. Той определя два основни стадия в моралното развитие на личността. При първоначалния стадий на *нравствен реализъм* децата считат, че всички морални норми на поведение са реални, неизменни, задължителни за изпълнение и не предполагат изключения. Критерий за нравствена оценка на дадена постъпка е нейният резултат. В периода от 5 до 12 години, в процеса на развитие на абстрактното мислене у децата се формира способността да оценяват намеренията, породили дадена постъпка, като се абстрахират от нейния конкретен резултат. При този стадий, който Пиаже нарича *нравствен релативизъм*, критерий за нравствена оценка се явяват намеренията на човека (Пиаже, 1992). Колберг уточнява и детайлизира концепцията на Жан Пиаже

като определя три равнища на морално съждение: предконвенционално, конвенционално и постконвенционално, всяко от които включва по два стадия.

Преминаването от *нравствения реализъм* към *нравствен релативизъм* е продължителен процес. В него централно място заемат нравствените потребности както като съдържателна определеност, така и като възможности за удовлетворяване и обогатяване на личността в реална и познаваема за детето среда. „Нравствените потребности като компонент от цялостната система на човешките потребности са най-устойчивите импулси и мощни двигатели, които обуславят конкретното поведение в определени ситуации. Тяхната уникалност се изразява в безкористния стремеж на човека да сътворява добро в името на другите, дори с цената на саможертва. Като съзидателно начало, те са в основата на човешката доброта. Те са и най-устойчивият мотив за нравствено поведение“ (Василева, 2009:64).

Наблюденията върху това как децата реагират в различни житейски ситуации, затвърждават убеждението, че първоначално детето действа интуитивно, водено от силно развитото си чувство за „справедливо“ и „несправедливо“, „добро“ и „зло“. Тази първоначална интуиция, която детето проявява е важна за по-нататъшното нравствено му развитие и се превръща в трайна убеденост, на чиято основа ще се изгради устойчиво и последователно нравствено поведение. Нравствеността е резултат от едновременното взаимодействие на вътрешните убеждения и на социалните отношения. Тя черпи едновременно от индивидуалния и социалния източник.

Нравствените ценности като вид духовни ценности са основно съдържание на нравственото възпитание. Те са в основата на нравствената култура, условия за изява на нравствената позиция на човека, те определят характера на мотивационната сфера на личността и нейната насоченост.

1.3. Религиозни ценности

Религията е част от духовната култура на обществото и е универсален феномен. Докато другите форми на духа – наука, политика, изкуство – са сравнително ограничени по своето въздействие, то религията като форма на духовно общуване на хората с Бога и помежду им достига до всеки отделен човек благодарение на своите символи, със своя специфичен език и ценности.

Религията има своя тълкувателна специфика в обяснението на смисъла и ценностите на живота. Тя е и ценностна система, която влияе върху обществото и

човешкия индивид. Върхът в аксиологичната стълбица е Бог, който предлага задгробно съществуване, има свои ценности и норми. До голяма степен съдържанието на религията зависи от разумното и същевременно доверителното отношение на човека към предлаганите от нея истини.

Религията е не само светоглед, но тя е и ценностна и нравствена система. Религията предлага религиозни ценности, морални възгледи и изисквания, които я превръщат в специфична наука за живота. Отношението към религията се обуславя от нейното отношение към екзистенциалните проблеми – за живота и смъртта, за любовта и ненавистта, за човешкото достойнство и др.

Според религията висшите морални ценности, морални принципи и изисквания имат не временен, а абсолютен характер. Бог не е само източник на морала, но е законодател в областта на нравствеността и последен съдник на моралността на хората. Християнският морал предполага нравствено усъвършенстване или преобразуване на духа на човека, учи на добро. В центъра на християнската религия стои образът на Богочовека Иисус Христос, който се явява висш нравствен образец за християните.

Според Д. Киров от съвършената любов на Иисус Христос към Бога и към хората произтичат всички добродетели. Спасителят развил в пълнота тези добродетели и ги въплътил в личния си живот. Христовият нравствен образец е оказал влияние върху живота на хиляди хора, увенчава с успех борбата им със злото в този свят, насочва ги към лично съвършенство. Християнският морал се различава от другите етически системи по това, че произтича от Христовата личност, съсредоточава се около Спасителя и се развива според образа, който е изградил Иисус Христос. „Християнският морал се изразява в следване на Иисус Христос, в осъществяване на нравствения образец; християнската етика ... съдържа в себе си Христовия дух и Божията благодат, които обновяват човека, превръщат го в нова личност, способна да развива добродетели“ (Панчовски, Киров, 1996: 192).

Християнската добродетел не е просто проявление на естествените чувства на състрадание и милосърдие, присъщи на нашата природа. Тя е извършване на добри дела заради Бог, в името на Бог. В Беседа 40, § I, преподобни Макарий Велики казва: ”Всички добродетели са свързани помежду си като звена в духовна верига, една от друга зависят: молитвата зависи от любовта, любовта от радостта, радостта от кротостта, кротостта от смирението, смирението от служението, служението от надеждата, надеждата от вярата, вярата от послушанието, послушанието от простотата (Преп. Макарий Египетский, 1904: 168).

Свети апостол Петър съветва християните: „Като положите всяко старание, привнесете към вярата си добродетел, към добродетелта знание, към знанието въздържание, към въздържанието търпение, към търпението благочестие, към благочестието братолюбие, към братолюбието любов” (2 Петр. 1:5-7).

Св. Йоан Синайски, наричан още Лествичник, посочва, че духовният живот е стъпаловидно изкачване към Бога до достигане на духовно-нравственото съвършенство в любовта. При това възкачване човек се освобождава от определена своя страст или душевен недъг и придобива на негово място съответната добродетел. Така човешката душа постепенно се уподобява на Бога (Св. Йоан Лествичник, 2004). Твърдата основа на добродетелите на тази стълба са: християнската вяра, смиреномъдрието, упованието на Бога и любовта към ближния.

Основополагащ текст за християнството са Десетте Божии заповеди (Изх. 20: 2 – 17). Те представляват нравствен кодекс – Завет, който, от една страна договаря отношенията между човека и Бога, а от друга – тези между хората. Така регламентирани забрани, които се приемат като закон, целят да съхранят човешката нравственост, да опазят душата на човека от грехопадение и зло. В Новозаветната традиция законът се трансформира във вяра, която се изразява не просто в сляпо спазване, а осъзнатото прилагане на нравствените и божествени повели. Акцентът е поставен върху обичта и грижата за ближния като спасителни за човешката душа добродетели. Проповедта на Иисус Христос на планината (Мат.5:7) се очертава като синтез на идеите на неговото учение и като напътствие за водене на чист християнски живот. Проповедта започва с т.нар. „Блаженства”. Те са препоръка към човеците да добият качества като кротост, жажда за правда, милост, чисто сърце, миротворчество, които могат да им помогнат да спасят душите си.

За християнството висша добродетел представлява Любовта. Неин източник и вместилище е сърцето. Тя е главното основание за хуманно поведение и от нея произтичат всички останали добродетели. На нея ап. Павел посвещава част от своето „Първо послание до коринтяни”, в която казва: „*Любовта е дълготърпелива, пълна с благодат, любовта не завижда, любовта се не превъзнася, не се гордее.*”, защото: „ (...) *остават тия три: вяра, надежда, любов; но по-голяма от тях е любовта.*” (1 Кор. 13:4 – 13).

Християнството счита за основни добродетели *вярата, надеждата и любовта*. Съзнателният живот никога не може да се развива без вяра. Тя е застъпена у всички хора. Без дела вярата изгубва смисъл и стойност. Надеждата е свързана с вярата. Тя се

изразява в очакване сбъдването на това, което обещава вярата. Надеждата е стъпало към вярата. Когато тя се сбъдне, вярата става по-силна и непоколебима. Надеждата и вярата са неустойчиви без любовта, която е основата на християнската етика.

Руската религиозна философия разкрива общочовешкия характер на християнските ценности, тяхното духовно съдържание. Руските религиозни философи, богослови и социолози (В. С. Соловьев, С. Н. Булгаков и Н. О. Лоски) виждат началото на света, в това число и на човешкото битие не в познаващия разум или в абстрактната „природа“, а в божественото духовно Триединство, в любовта. Н. О. Лоски създава учение за ценностите. В книгата „Ценност и Битие. Бог и Царството Божие като основа на ценностите“ Лоски предлага собствена класификация на ценностите, като ги разделя на абсолютни и относителни, положителни и отрицателни, обективни и субективни, всеобхватни и частични абсолютни самоценности (Лосский, 1931). Всеобхватна абсолютна положителна ценност, според Лоски, се явява Бог: Той е абсолютно Добро в пълното значение на тази дума – Той е Истина, Красота, Нравствено Добро и Живот (Лосский, 1931).

Ценностното съзнание е свързано с избора. Човекът се сблъсква с необходимостта от избор още в първите години от своя живот. В ситуацията на избор пред него стои задачата да признае ценностното предимство на един от два или няколко мотива. Ценността не притежава принудителна сила. Архимандрит Платон счита, че ценностите претърпяват определено развитие в зависимост от степента на формирането на личността на детето, като се променят не само по съдържание, но и по своето място и роля в структурата на жизнената дейност. В първите години ценностите съществуват само във формата на емоционални последици от тяхното поведенческо изпълняване или нарушаване. Ето защо съзнателно допуснатата лъжа предизвиква емоционално тягостно преживяване на чувство за вина. В действителност, по това време ценността като такава още не съществува, но тя се заражда и появява за пръв път в неспецифична за нея форма – като правило за поведение в ситуации, подобни на вече преживяната. Детето изработва тези правила в резултат от своя опит, когато избраното от него поведение получава положителна или отрицателна оценка от страна на възрастните. Пример за такова правило може да бъде: „Никога повече няма да лъжа“. В подобни правила се съдържат зародишите на бъдещите ценности (Архим. Платон, 2001).

От казаното дотук можем да обобщим, че религията и религиозно-нравствените ценности на християнството се основават върху вярата в Бога и произтичат от

съкровната връзка на човека с Бога. Те изграждат духовно-нравственото отношение и преживяване на тази връзка в живота на човека и човешката общност и определят съкровения духовен смисъл на човешкото поведение и хоризонтите на човешкото съществуване като му помагат да осъществява ценностен избор.

1.4. Методологични основания за формиране на ценностни ориентации

Възпитанието като един от факторите за развитието на личността е най-тясно свързано с проблема за ценностите на обществото. На основата на обществените ценности, в резултат на взаимодействието със социалната среда, у личността се извършва съответна интериоризация, т. е. формира се ценностна ориентация, позиция и система.

Светът на ценностите е елемент на духовната култура на човечеството. За понятието ценност има различни схващания, но за педагогиката най-плодотворно е разбирането за ценността като явление, полезно за дадено, отговарящо на потребностите му.

Ценностните ориентации се явяват главен критерий в отношението на човека към заобикалящия свят. Те определят социалното взаимодействие между хората, борбата и съгласуването на техните интереси, изисквания, регулират поведението на човека, определяйки по-нататъшното развитие на личността в обществото. Поради тази причина ценностните ориентации на личността и тяхното развитие са обект на социален и психолого-педагогически анализ. Особено важно е в съвременните социални условия да се разграничат жизнените нагласи, въз основа на които да се определят пътищата за формиране на ценностни ориентации, необходими за хармоничното развитие на личността. Най-активното усвояване на ценностите на обществото се извършва в начална училищна възраст.

При изясняване на детерминантите на ценностното развитие Пенка Костова използват следните подходи:

- „Обвързване на ценностното развитие с възрастовата динамика на основните потребностни сфери, със съдържанието на актуалните потребности и възможностите за удовлетворяването им. Като индикатори за достигнато равнище на ценностно развитие могат да се използват интересите, нуждите, желанията, целите, нагласите на личността.

- Свързване на ценностното развитие с динамиката на водещите дейности във всеки възрастов етап.

- Равнището на самосъзнание също може да детерминира ценностното развитие. Самопознанието, самоотношението, самооценката, съзряването на Аз-а са значими за цялостното личностно развитие и съществуване“ (Костова, 2009: 31).

Ценностната система на отделния индивид включва обществени ценности, интериоризирани и персонифицирани в съзнанието и поведението на личността. Тези ценности действат като стимули по отношение на дейността на отделния индивид. Ценностната система се приема като по-широко понятие, при която ценностното познание, ценностната компетентност и адекватното поведение са взаимосвързани.

Съдържанието и функциите във възпитателния процес на понятието „ценностна ориентация” са недостатъчно разработени в педагогическата теория. То има различни тълкувания и определения. А. Ручка отъждествява ценностните ориентации с персонифицираните ценности и подчертава, че те имат значимостта на цел, принципи, идеали, регулатори, мотиви (Ручка, 1976).

Ценностното развитие представлява процес на ценностно познание и формиране на основите на ценностното възприемане, посредством изграждане на ценностно поведение и отношение към заобикалящия свят. Ценностната система на личността включва общоприетите ценности, които се диференцират, видоизменят и се персонифицират от отделната личност. Личностна система от ценности на индивида се формира в резултат на неговото взаимодействие със средата.

Формирането на ценности се осъществява под въздействието на социализиращи фактори и на възпитателния процес. Сложността на процеса на формиране на ценностите е свързана с промените в обществото.

Особено значими са три от **функциите** на нравствените ценности – оценъчната, стимулиращата и регулиращата. **Оценъчната** функция е свързана с определяне личностната значимост, ценността на явленията от обективната реалност. **Стимулиращата** обуславя процеса на самоформиране, на нравствено самоусъвършенстване на личността. **Регулиращата** функция позволява преустройството на нравствените ценности съобразно с динамиката в обществените ценности и с идеала на личността. Водеща е оценъчната функция, защото в процеса на оценяване се определя ценността на един или друг обект.

Общочовешките ценности хуманизъм, патриотизъм, свобода, справедливост и равенство, отговорност, дълг, толерантност, разпознаване на добро и зло са особено значими за обществото. В системата от нравствени ценности **хуманизмът** е водещ, тъй

като отразява централната идея за човека като ценност. Разпознаването на **добро и зло** са заложени у всеки човек – личността не е нито само добра, нито само лоша, но нравствената ценност я има в действието на онзи човек, който в конкретна ситуация действа така, че предпочита доброто пред злото. Терминът **толерантност** означава търпение. Толерантността изисква зачитане на убежденията и начина на живот на другите, дори и те да са различни от собствените. Пряко свързана с толерантността е **справедливостта**. Състои се в това, да оцениш справедливо личността на другия, да се отнасяш към нея с респект и да не нахлуваш в сферата на нейната свобода, за да не бъде накърнена свободата ѝ на действия за запазване на културни ценности. В основата на справедливостта се крие принципът за **равенството**. Основната, произтичаща от него норма на поведение, е еднаквото третиране на другите хора, избягването на каквито и да било форми на необосновано фаворизиране и даването на специални привилегии на каквито и да е лица или социални групи, както и използването на различни форми на дискриминация. Към трайните ценности се отнася **свободата**, т.е. възможността на човека да действа така, както иска. Да извършва избор между два или няколко алтернативни начина на действие. Свободата е свобода на волята. Свободната воля означава сам да избереш цел, като този избор се основава на ценностите, които личността изповядва. Формирането на свободата като ценност в обхвата на макросоциалните явления се свързва с **патриотичното** възпитание и утвърждаване на такива ценности, като уважаване на националните традиции и култура, право на самоопределяне и независимост. От нравствените ценности не можем да не споменем чувството на **дълг** и **чест**. Дългът е онова вътрешно чувство, което те кара да полагаш грижи за някого или за нещо, да действаш за да осъществиш ценностите си на дело. Честта е признанието, самоуважението, което човек проявява към самия себе си, и което смята, че може да изисква от другите, независимо към коя социална група принадлежи.

2. ФОРМИРАНЕ НА ЦЕННОСТНИ ОРИЕНТАЦИИ У УЧЕНИЦИТЕ В НАЧАЛЕН ЕТАП ЧРЕЗ ОБУЧЕНИЕТО ПО РЕЛИГИЯ

2.1. Типология на малкия ученик

Цялостният духовен облик на подрастващите, който училището очертава, е обвързан с обществения идеал за личността. В съвременната социална реалност формирането на духовни и нравствени личности е сложна, но постижима задача.

Шест–седем годишното дете вече е извървяло своя „дълъг“ път на социално осъзнаване и идентификация. В новата си социална роля на ученик детето се учи не само да наблюдава и пресъздава социалните реалности в процеса на играта и учебната дейност, но и да открива и осмисля елементите от социалния живот извън тях, да вниква в ценностната същност на човешкото поведение и проекциите му върху другите. Формират се умения за взаимодействие и сътрудничество. При малките ученици започва да се проявява познавателна съпричастност, която подпомага разбирането на чуждата гледна точка върху събитието и съотнасянето и към собствената. Този период е изключително позитивен за създаване на приятелства с връстниците. На децата не е присъща привързаността, носеща измеренията на трайно привличане на базата на личностни качества. Децата бързо се сприятеляват и бързо се разделят (Василева, 2009).

В началната училищна възраст детето изпитва потребност от любов, сигурност и успех и затова възпитателните взаимодействия с децата трябва да се осъществяват на базата на вече изградени първоначални представи, които е задължително да се обогатят и развият. Учителят трябва да бъде съпричастен към душевните вълнения, да откликва на намеренията и надеждите на учениците, като по този начин изразява любовта си към тях.

Според Е. Василева детето в началния училищен период „вече е способно да осъзнава основни нравствени потребности и чувства с позитивна насоченост“ (Василева, 2009: 34). В голяма степен детето е разбрало градивната роля на редица нравствени ценности, които носят отпечатъка на религията, обичаите и културата на семейната среда, в която се развива. Това е благодатен период за разгръщане, обогатяване и развиване на осъзнати нравствени качества и поведение.

2.2. Хуманно-личностен образователен процес и образователни ценности

Основополагащите ориентири за моделиране на образователния процес трябва да са отговорите на истинските желания, възможности, нагласи и потребности на ученика да бъде самият себе си чрез осмислено себезразгръщане.

Основна черта на хуманистичния образователен процес е способността на учителя да открива и оценява най-силните черти и качества на подрастващия и да създаде условия за тяхната изява, развитие и обогатяване. Според Е. Василева постигнатото равнище на развитие се измерва с духовна извисеност, подпомагаща аксиологическата насоченост на реализацията в живота, умението на ученика да разгръща своята инициатива и самостоятелност, когато подбира средства и начини за решаването на различни задачи (Василева, 2009).

Ш. Амонашвили формулира основната цел на образователния процес в една широка, но добре конкретизирана насоченост в три основни аспекта, които подчертават духовно-нравствената и съдържателност:

- облагородяване на душата и сърцето на детето;
- развитие и разгръщане на познавателните сили на детето;
- осигуряване на условия за усвояване на усложнени знания и умения с определени характеристики. (Амонашвили, 2000).

Представените аспекти са обобщен израз на съществуващите хуманистични идеи и направления в педагогическата литература. Важно е те да намерят своето конкретно изражение в определеността на условията на работа, индивидуалните качества на личността и педагогическото майсторство на учителя по религия.

2.3. Равнища на формиране на ценностни ориентации

В работата на учителя според Е. Василева могат да се очертаят три основни равнища в процеса на формиране на ценностни ориентации, които представят логиката на възпитателните взаимодействия: *потребностно-мотивационно, емоционално и рационално* (Василева, 2009).

Потребностно-мотивационно равнище

Като компонент от цялостната система на човешките потребности, нравствените потребности са най-устойчивите импулси, които обуславят конкретното поведение в определени ситуации. За формирането на ценностни ориентации е необходимо време, нужни са съзнателни и целенасочени усилия за тяхното формиране и утвърждаване.

Нравствените потребности, които са в основата на формиране на ценностните ориентации се отличават с уникалност. На първо място тази уникалност е свързана с безкористния стремеж да се прави добро в името на благо на другите – много често с цената на саможертва. Нравствените потребности са в основата на човешката доброта, доброто поведение и хуманните постъпки.

Емоционално равнище

От ранна детска възраст у децата възникват основните нравствени чувства: съпричастност, съчувствие, загриженост, които при децата, изучаващи предмета Религия, кореспондират и със събудените религиозни чувства. Въз основа на тях се изграждат любов, милосърдие и честност. Развива се способност да се поставят на мястото на другия и да проявяват емоционална отзивчивост. Възприемането на чуждите преживявания е ограничено от рамките на собствения нравствен опит, но трябва да се използва в обучението по Религия тази съпричастност, защото благодарение на нея у детето целенасочено ще се формира емпатия и нравствено поведение.

Формирането на нравствени ориентации е тясно свързано с нравствените потребности. Удовлетворяването на определена нравствена потребност стимулира възникването на адекватни нравствени чувства. Основна цел на обучението по Религия е чрез учебното съдържание да се стимулират у детето духовни и нравствени потребности.

Рационално равнище

Това равнище предполага определена степен на усвоеност на нравствените знания, принципи и норми на поведение, които подпомагат реализирането на нравствени качества и нравствени оценки проявени в процеса на общуване. Не винаги знанията и думите на децата за добро и лошо съответстват на техните постъпки и това не е свързано с неумението им да осъзнават същността на дадена постъпка. Разминаването е поради липса на нравствен опит. Необходимо е да се осъществи правилно взаимодействие между сферата на реалния нравствен опит и вербално-интелектуалния, за да се осъществи синхронизиране на съзнание и поведение.

Нравствените ориентации подпомагат осъзнаването на конкретни постъпки и стимулират поведението на детето. За да се превърнат ориентацията в трайно стойностно състояние на съзнанието, те трябва да се стабилизират в нравствени привички, които да определят поведенческите модели на учениците. Поведението на личността показва степента на формираност на тези качества и е техен реален израз.

Според Е. Василева при разглеждане на въпроса за духовно-нравственото формиране на личността трябва да се има предвид, че трите равнища на формиране на ценностни ориентации са условно разделени. Това се прави с цел да се разкрият специфичните механизми в сложния процес на нравствено израстване на детската личност (Василева, 2009).

2.4. Ценностно-ориентирано учебно съдържание в учебните помагала по Религия за I – IV клас

Възпитаването на младото поколение в националните и универсалните общочовешки ценности исторически е свързано с религията – нравствен регулатор в човешкото битие. В съвременното общество се създават нагласи и предпоставки за съживяване на традициите и усвояване на културните и нравствените ценности на християнството. Религиозното познание е един от пътищата за духовно-нравствено обновление.

Учебният предмет Религия цели:

- Да въведе учениците в историко-философската и религиозно-нравствената култура на християнството и да им разкрие смисъла на универсалните християнски ценности.

- Да възпитава у децата религиозна толерантност, уважение към човешката личност и любов към хората; да формира на тази основа правилен светоглед и устойчива ценностна система у учениците.

- Да изложи съдържанието на църковните традиции, съзидателните начала на християнството в исторически и перспективен план, както и възпитателната страна на подвига на Христовите ученици и последователи.

- Да създаде добра основа у изучаващите религия за по-нататъшни задълбочени философски, културни и духовни занимания.

- Да помага на учениците да развият вярно чувство за ориентация в многообразния социален и религиозен живот и способности за отговорно участие в обществените дела.

Изучаването на православните празници и традиции е предназначено да помогне на подрастващите да осмислят и приемат тяхната същност и роля, потребността от запазването им. Положително е, че във всички библейски теми се акцентира на възпитателните послания и нравствения пример.

Всяко от основните направления на духовно-нравственото развитие и възпитание трябва да осигурява усвояването на определени ценности от учениците, формиране на знания, начални представи и понятия в процеса на изграждането на личностна идентичност (самосъзнание).

В резултат на реализирането на програмата за духовно-нравствено развитие и възпитание учениците в начален етап трябва да достигнат:

- Възпитателни резултати – това са тези духовно-нравствени придобивки,

които ученикът е получил вследствие на участието му в една или друга дейност (например, придобил е някакво знание за себе си и заобикалящите го, опит за самостоятелно действие, преживял е и конкретни емоции по повод събития, имащи дълбок смисъл за самия него и е формирал трайно убеждение и модели на поведение);

Развитието на личността на обучаемия, формирането на неговите социални компетентности и т.н. става възможно благодарение на възпитателната дейност на педагога, на другите субекти на духовно-нравственото развитие и възпитание (семейство, приятели, близкото обкръжение, средствата за масова информация и др.), а също така и на собствените усилия на обучавания. Нравствените ценности определят личностната значимост на предметите и явленията, стимулират процеса на нравствено самоусъвършенстване, регулират преустройството на ценностната система, съобразно промените в обществените ценности и личните потребности, интереси, цели, идеали.

2.5. Методически идеи за формиране на ценностни ориентации у учениците в началното училище чрез обучението по религия

Успешното духовно-нравствено развитие на детето трябва да се осъществява в конкретни социални ситуации, в съвместна дейност с другите. Пълноценното развитие на детето в социалната общност се осъществява когато цялостната атмосфера и живот са емоционално наситени и привлекателни, когато са налице възможности за оптимално общуване, сътрудничество и дълбоко осмислена личностна изява.

В процеса на възпитание не трябва да се отчита само активната позиция на възпитаника, но и непрекъснато, целенасочено да се провокира и поощрява детската инициатива и спонтанните детски пориви за осъществяване на конкретни действия и отстояване на лична позиция.

За целта на учениците се предлагат разбираеми, приемливи и достъпни индивидуални и общи задачи. Всяко действие трябва да бъде мотивирано и да стимулира изпълнението на конкретна задача. Това се осъществява чрез планирането на различни празници и чествания, свързани с ежедневието на децата. Подходящи дейности, свързани със себепознанието и отношението с околните, се оказват творческите задачи от типа: „Кой съм аз“, „Моите силни и слаби черти“, „Най-доброто в характера на моя приятел“, „Какво трябва да направя, за да стана по-добър“. При изпълнението на такъв тип задачи се създават условия за анализ на нравствения опит на децата, на техните представи за „добро“ и „лошо“, „приемливо“ и „неприемливо“, „приятно“ и „неприятно“ и т.н. Затвърдяват се и се обогатяват нравствените чувства на

базата на нови преживявания, словесни интерпретации и действия. Постига се съотнасяне на собствените чувства, представи и знания с тези на другите.

В експерименталната работа определихме три равнища на работа.

Първо равнище на резултатите – придобиване от обучаваните на социални знания (за социално одобряваните и неодобряваните форми на поведение в обществото), разграничаване на основни нравствени категории: добро и зло, вяра, надежда, любов, отговорност, истина, свобода, толерантност първоначално разбиране на човешките взаимоотношения във всекидневния живот. Проникване в нравствените послания, закодирани в учебното съдържание. За достигането на даденото равнище особено значение има актуализиране на опита на децата, събуждането на нравствени чувства, чрез използването на разкази с нравствено съдържание, беседи, игри и практически задачи.

Второ равнище на резултатите – получаване на опит за (съ)преживяване и положително отношение към изповядваните базови ценности, на ценностно отношение към социалната действителност. За постигането на това равнище възпитателни резултати голямо значение има взаимодействието между учениците в класа, т.е. и защитената, приятелска просоциална среда, в която детето получава своето първо практическо потвърждение на придобитите нравствени и социални знания, започва да ги цени. У учениците чрез анализ на различни житейски ситуации се формират умения за поставяне на нравствени оценки. Така се обособяват двете основни сфери на нравствен опит – реалната, свързана с определени действия и постъпки в настоящето и вербална-интелектуалната, свързана с формирането и осмислянето от всяко дете на нравствените норми и ценности.

Третото равнище на резултатите – придобиване на начален опит за самостоятелно обществено действие, формиране на социално приемливи модели на поведение у малкия ученик. Силно възпитателно въздействие върху децата оказват тези ситуации, които са съпроводени с емоционален подем, изискват прояви на по-големи волеви усилия и поставят младата личност пред необходимостта да пренасочи своето поведение, да преодолее някои свои отрицателни прояви и качества. Основно изискване при създаване на възпитателни ситуации е да се гласува доверие на ученика, да се вдъхне увереност в силите му, да се подкрепя непрекъснато възходящото развитие на неговата личност.

При формирането на ценностни ориентации е необходимо да се работи за изграждане на система от знания и убеждения, които стимулират личностната изява на

учениците. Това се постига чрез различни методи и похвати – четене и анализ на **разкази с етическо съдържание, беседи, разяснения, примери, драматизации, дидактични игри, практически задачи**, съобразени с възрастовите особености на учениците.

Горепосочените методи намират своето естествено приложение при обучението по религия, използват се от учителя в урочните единици по този учебен предмет. Образователно-възпитателната работа по формиране на ценностни ориентации обхваща периода на обучение по религия от първи до четвърти клас.

Духовно-нравственото възпитание на учениците се явява част от комплексния подход за развитие на личността. Чрез прилагането на изложените методически идеи се работи за формиране на ценностни ориентации. Нравствените понятия отразяват съществуващите в обществото морални норми, които определят поведението и дейността на личността в различни сфери на обществения живот. Формирането на нравствени ориентации представлява своеобразен превод на моралните норми, правила и изисквания и предаването им на учениците като знания, умения и навици за етично поведение. Усвоявайки основните нравствени ценности, учениците придобиват способности да изказват морални съждения и да дават нравствени оценки, осмислят морално-етичните закони, които стоят в основата на взаимоотношенията с другите хора.

2.5. 1. Добро и зло

Най-висшата ценност в човешкия свят е доброто. Неговите прояви намират отражение в знанието, в красотата и съвършенството, в уважението към човека. Чрез доброто всички хора израстват и се доближават до Бога.

С цел формиране на ценностна ориентация към доброто и за избягване на злото се разработват група уроци, чрез които абстрактното познание за добро и зло да бъде изведено от личния опит на учениците. Това се постига чрез формулиране на въпроси, насочени към техния конкретен жизнен опит, чиито отговори разкриват отношението на учениците към доброто и злото.

Понятията **добро и зло** присъстват в много от темите по религия. Доброто е основна категория на човешкия морал. То притежава богато съдържание и се прилага в различни сфери от живота на хората. В нравствената област добро е това поведение на човека, чрез което той изпълнява своя дълг. Същността на доброто не може да се определи лесно. Според учението на Църквата Бог е висшето добро, свръхдобро. Именно от него произлиза всяко друго добро. Доброто съществува и се проявява, а не е

само идея. Злото може да се разглежда само в съотношение с доброто. Неговият корен е у човека, а не у Бога. Злото е не само отсъствие на добро, но и целенасочено противодействие на доброто.

Разпознаването на **добро и зло** са заложени у всеки човек – личността не е нито само добра, нито само лоша, но нравствената ценност я има в действието на онзи човек, който в конкретна ситуация действа така, че предпочита доброто пред злото.

Проблемът за **добро и зло** стои в генезиса на човешката природа. Когато се дистанцира или действа против моралните норми на своята среда, човекът се изолира, трудно просперира, деградира социално и може да стигне до антисоциални и престъпни деяния, изгубва качеството си на човек или въобще загива. Една от високите ценности, която е обвързана с доброто е човечността. За човек, който постоянно се насочва към избора на доброто, казваме че е добродетелен.

2.5.2. Вярa, надежда и любов

Основните християнски добродетели, върху които се гради духовния и нравствения живот на християните, са вярата, надеждата и любовта. Човекът, който идва при Бога, трябва да вярва, че Той съществува и че Бог е абсолютното добро. Надеждата е упованието на хората, че Бог непрестанно се грижи за тях като любящ баща. Над всичко обаче е любовта. Истинската любов се придружава с добри дела. И обратно – добрите дела са свидетелство за истинска любов.

Трите главни християнски добродетели образуват неразривно единство – вярата и надеждата се сливат в любовта. Тези добродетели ръководят живота на всеки християнин, който се намира вдъхновение във вярата, чрез надеждата се обръща към бъдещето и извършва своите дела, воден от любовта. Любовта от своя страна е подбуждана от вярата и огрявана от надеждата. Християните са убедени, че вярата, надеждата и любовта са необходими за тяхното спасение.

Християнската любов има различни измерения. Тя се проявява като любов към Бога, към ближния и към себе си. Чрез любовта човекът се уподобява на Бога, затова тази най-висша християнска добродетел е път към постигане на съвършенство.

Обобщава се, че християнската любов към ближните е истинско човеколюбие. Тя е насочена към отделния човек, но обгръща и всички хора. Поради това тя не изключва никого, дори враговете ни. Любовта към хората ни облагородява. Тя събира обичащите се християни. Без нея животът е мрачен.

Вяра и надежда

Вярата в Бога лекува душата на човека, носи му успокоение и убеденост в Божиата помощ и закрила. Тя е твърда и непоколебима увереност в Божието съществуване. Според свети апостол Павел „Вярата е жива представа на онова, за което се надяваме, и разкриване на онова, що се не вижда” (Евр. 11:1). Вярата в Бога изтласква нисшите чувства у хората и поражда на тяхно място благородни пориви. Тя развива и творчески сили, които променят житейския път на мнозина. Много често вярата в Бога е определящ фактор в живота на някои хора, тъй като това висше чувство се отразява върху личния морал на човека.

Надеждата е живата връзка между вярата и любовта. Тя представлява е увереност, че ще получим онова, което с вяра очакваме. Надеждата се изразява в очакване да бъдат придобити духовни блага в бъдещето.

2.5.3. Справедливост и толерантност

Толерантността включва правото на всеки човек на самоопределяне на своите убеждения и начин на живот. Тя изисква зачитането им, дори и те да са различни от собствените. За да се предотврати разединяващата роля на религията в различните общества, е необходимо от ранна възраст децата да се учат на толерантно отношение към различните от тях. А толерантността предполага справедливо отношение към всички – без разлика на пол, раса, богатство, положение в обществото, религия.

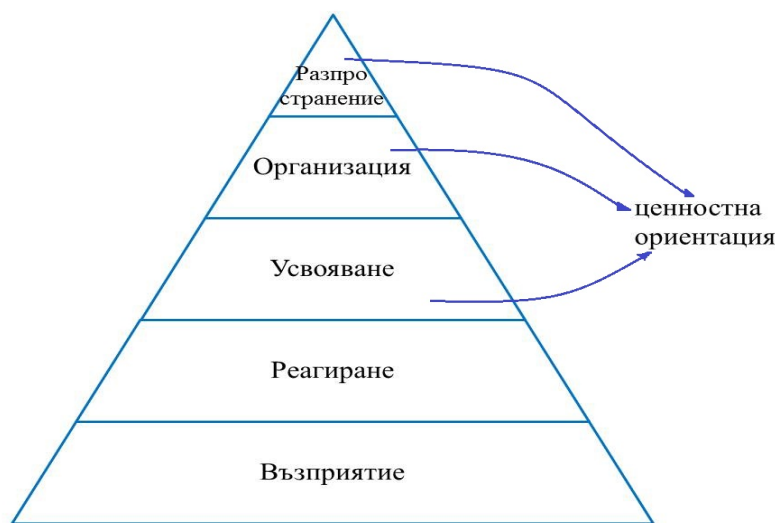
Уважението, любовта и търпението ни помагат по-лесно да общуваме с различните от нас. Хората от различни етнос и вяра могат да живеят в мир.

2.5.4. Патриотизъм

Възпитанието на патриотични чувства у децата е застъпено в почти всички часове, включително и часовете по Религия. Запознаваме учениците с думите на митрополит Климент (Васил Друмев), който прави знаменателното си обръщение: „.....Запазили сме през многовековни тежки времена Православието, запазили сме и народът ни от загиване. И занаят: има православие у нас, има и български народ; няма Православие – няма и български народ. Това е гласът на цялата наша история...” (Друмев, 1981:204). С учениците се разсъждава за ролята, което оказва религията върху съхраняването на етническото самосъзнание на българите, както и на запазване на нравствените ценности, произтичащи от православната религия.

3. ЕМПИРИЧНО ИЗСЛЕДВАНЕ ЗА ФОРМИРАНЕТО НА ЦЕННОСТНИ ОРИЕНТАЦИИ ЧРЕЗ ОБУЧЕНИЕТО ПО РЕЛИГИЯ

Въз основа на проучената научна литература по проблема са изведени критерии за степента на формиране на ценностни ориентации у учениците в началното училище (по таксономията на Кратуол). Набелязани са основните аспекти на изследването, които е необходимо да бъдат проучени в емпиричен план с експериментална група ученици, преподаватели в начален етап и родители. Разгръщането на процесите и тяхното взаимодействие по таксономията отразяват логическата им обвързаност с равнищата, коментирани в теоретичната част на дисертационното изследване: потребностно-мотивационно, емоционално и рационално.

Фигура № 1. Таксономия на Кратуол

Ценностната ориентация на детето започва със стабилизиране на неговото самосъзнание. Именно чрез неговата актуализация малкият ученик започва съзнателното изграждане на своята личност. Самооценяването и саморегулирането очертават двете посоки на самосъзнанието и придават смисъл на Аз-образа: „Кой съм аз?“, „Кой съм аз и кои са другите?“ и т.н Така започва изграждането на първите осмислени представи за социалния свят и мястото на индивида в него. „Аз-концепцията“ не само е продукт на самосъзнанието, но и основен фактор за изграждането на поведенчески модели, базирани на натрупваните образи, впечатления и преживявания.

Ценностното изграждане на учениците чрез обучението по Религия започва чрез осъществяване на първоначално по-ситуативно възприемане на фактите и данните, а по-късно със засилване на осъзнатостта, концептуализиране на опита и изграждане на ценностни ориентации.

Следвайки логиката на осъществяване на цялостния процес на изграждане на ценностните ориентации, посоката на нашите усилия бе определяна от общите категории и подкатегории на таксономията.

➤ **Възприятие:** Учениците възприемат различни явления и постъпващи от околната среда стимули, свързани с ценностите и ценностните ориентации. Децата емоционално възприемат посещението в храма и разказа на свещеника за изобразените на стените религиозни сюжети. Вдъхновяват ги чудесата на Исус Христос. Слушат с увлечение различните притчи, проникнати от посланията за доброто в неговите широки житейски измерения. Съзерцаването и докосването на една чудотворна икона и разказът на учителя или свещеника за известни на хората чудеса, по неповторим начин провокира детето непременно да сподели чутото, да го повтаря, да се учудва). Тези първи съприкосновения с религиозното каналлизират детските възприятия, изграждат и обогатяват основни представи и понятия, както и разширяват детския религиозен хоризонт.

➤ **Реагиране:** Детската реакция се изгражда на базата на конкретни знания, свързани както с индивидуалния опит на детето, така и с умелото въвлечане в религиозната тематика и разкриване на нейното съдържание. Децата са твърде сензитивни и спонтанни. Откликват на различни явления или външни стимули. В резултат на възприетите стимули в детето се събуждат религиозни чувства, които са впечатляващи със своята уникалност и сила на въздействие. В основата на религиозното чувство лежи естественият стремеж на детето да се радва, да се доверява, да се вълнува, да преоткрива и препотвърждава, вече изживени впечатления и настроения. Постига се ново равнище на знание и опит. Актуализират се основни социални и нравствени потребности. Религиозните чувства променят цялостното душевно състояние на детето, поражда се необходимост от самореализация с конкретна цел да се постигне усещане за добро и зло и да се превърне в двигател за извършване на нещо полезно и забелязано от другите. Проявяват се трайни нагласи към различни обекти, явления или вид дейности на базата на усвоени ценностни ориентации.

➤ **Усвояване:** Въз основа на съотнасяне на собствения опит към реалните измерения на човешкото поведение и смисъла на религиозните послания, учениците формират трайни познания и ярко изразено мнение, проявяват предпочитания или привързаност и убеденост към даден тип човешко поведение. Безпроблемно отбелязват границата между добро и зло, красиво и грозно в човешките взаимоотношения.

➤ **Организация:** На този етап децата вече са формирали система от ценности на основата на най-устойчивите и най-значимите за тях самите. На тази основа те изграждат система от нравствени убеждения, които обогатяват личността. Нравствения реализъм отстъпва място на нравствения релативизъм, или се постига нравствената зрялост при която ученикът може да съотнесе резултатите от конкретно човешко поведение към причините предизвикали това поведение.

➤ **Разпространение:** Въз основа на усвоените ценности, учениците формират устойчиво поведение. Наред с това те изискват релевантност в отношенията си с другите. Така например те държат на искреността в отношенията на всички нива: ученик-ученик, ученик-родител, ученик-учител. На искреността те отвърщат с искреност. Децата искат не само към тях да са справедливи, но и те самите да постъпват справедливо. Затова справедливостта е силно желано качество. Близо до тези две качества е благодарността. Децата не винаги показват с думи или постъпки своята благодарност. Но те ценят това качество, дълбоко в себе си изпитват благодарност и желаят и към тях да бъде показвана благодарност, когато това е необходимо.

3.1. Инструментариум за провеждане на изследването

Проективни методики

Диагностика на етичното поведение – представлява разновидност на методиката на незавършените изречения, приложена на етапа на констатация експеримент. При нея свободните отговори на учениците в първи клас от експерименталната група се основават на предварително структурирани изречения, които те довършват устно.

Незавършени изречения – тази методика помага на учениците да преосмислят и проектират някои от своите критерии, интереси, ориентации, желания, т.е. „ценностните си индикатори”

Избор на алтернативи – методиката дава възможност на учениците да избират едно измежду няколко предложени алтернативни решения, като избраното решение се базира на тяхната ценностна система. По този начин се постигат няколко цели:

- затвърждава се способността им за преценка и избор на реакция спрямо типични житейски ситуации;
- учениците се убеждават, че много проблеми изискват задълбочено обмисляне;
- анализират се ценностите на учениците, според избраната алтернатива.

За настоящото изследване тази техника бе трансформирана във въпросник с определена тематична насоченост. Създадени бяха 21 въпроса разпределени в 7 теми.

Довърши историята – чрез тази техника се подпомага осмислянето на ценностните понятия като учениците се отъждествяват с героите от историите. Всяко дете преживява тази история и я завършва така, както на него му се иска.

Историите, които са създадени за изследването, изискват от учениците да осмислят своите позиции по отношение на:

- ✓ толерантността към хора с различна религия (**Чудният подарък**);
- ✓ лъжата в живота на учениците (**Сънят на Виктор**);
- ✓ надеждите на децата – в какво се изразяват те (**Продавач на надежда**);
- ✓ вярата у детето (**Детето и вярата**).

Посочените проективни методики представляват различни тестове, създадени по специален начин, които притежават гъвкавост и вариативност и възможност за по-дълбоко проникване в определена ситуация, стремеж за постигане на цялостно описание на личността.

Ценностно скалиране – за целите на изследването е създадена скала с достъпни за учениците понятия, които те да подредят по ранг. Те са систематизирани в работен лист с две таблици с 15 положителни, представени като харесвани качества на характера, и 15 противоположни, нехаресвани качества – пороци.

Наблюдение – в условията на педагогическото общуване учителят ежедневно чрез наблюдение възприема и оценява проявите, състоянието, резултатите на учениците. Регистрира се овладяването на знания и формирането на ценностни ориентации. В хода на цялостната дейност чрез включено наблюдение, с опора върху: разговори с децата е проследена динамиката на емоционалните им реакции при възприемането на учебното съдържание и включването им в разнообразни дейности, осъществяването на ценностен избор и реализирането на отделни нравствени постъпки в процесите на взаимодействие.

Анкетно проучване – използвано като основен инструмент за събиране на данни от родители и учители поради следните причини: висока степен на достъпност, дава възможност за установяване на оценка по един и същи проблем, дадена от различните субекти, включени в изследването.

Математико-статистически метод – използва се за обработка на получената емпирична информация.

3.2. Организация и методика на изследването

Емпиричното изследване е посветено на проблема за формиране на ценностни ориентации у учениците в начален етап чрез обучението по Религия. Предварително заложените цели и задачи определят обхвата и насоката на настоящото изследване. Целта е да се разработят и апробират методически идеи за формиране на ценностни ориентации у учениците, приложени в рамките на експерименталната дейност в условията на урочната работа и извънкласни дейности по Религия.

Емпиричното педагогическо изследване е проведено през ноември 2011 – май 2014 година. В изследването са включени 72 ученици (3 паралелки по 24 ученици от трети клас от ОУ „Иван Вазов“, СОУ „Васил Левски“ и СОУ „Йордан Йовков“); 83 начални учители и 232 родители.

Етапите в процеса на организация и провеждане на изследването са следните: констатиращ, формиращ и заключителен.

При констатиращия експеримент е използвана диагностика на етичното поведение при учениците от първи клас, включени в експерименталните паралелки.

Формиращият етап на емпиричното качествено изследване е свързан с апробиране на конкретни методически идеи чрез различни видове уроци и извънкласни дейности, които са съобразени с психофизиологическото развитие на учениците от експерименталните паралелки.

При заключителния етап на експеримента е проведено изследване със следния инструментариум: проективни методи, ценностно скалиране, наблюдение, както и анкети с учители и родители.

След подбора на методите се пристъпи към тяхното разработване съобразно нуждите на настоящото изследване. Изследването продължи в следващ етап, при който се извърши съобразяване на съдържанието на обучението по религия с възможностите на учениците за формирането на ценностни ориентации. Проведена бе апробация на изследователската методика. Пристъпва се към попълване на анкетни карти при активно съдействие на преподаватели и родители.

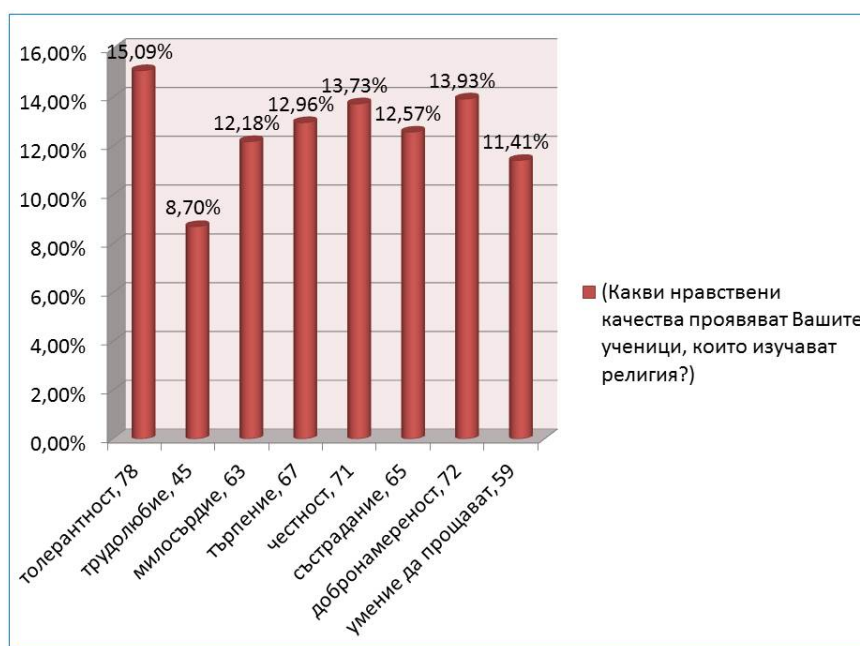
На следващ етап се пристъпва към обработване на данните. С помощта на математико-статистически методи се обработват емпиричните данни от изследването. Извършва се анализ на получените резултати, правят се изводи и обобщения.

3.3. Анализ на резултатите от проведено емпирично изследване

3.3.1. Анкета с учители, преподаващи в начален етап на основната образователна степен

С цел установяване в каква степен са формирани ценностни ориентации у учениците от начален етап чрез обучението по религия през периода ноември 2012 година – април 2013 година бе проведено анкетно проучване с 83 начални учители. Анкетната карта съдържа въпроси, ориентирани към проучване мнението на учителите за степента на формиране на ценностни ориентации при децата, влиянието на обучението по религия върху личностното развитие на учениците, интереса на учениците към обучението по религия.

Мнението на учителите за приноса на обучението по Религия при формирането на ценностни ориентации у учениците се обобщава чрез отговора на въпроса „*Какви нравствени качества проявяват Вашите ученици, които изучават религия?*“. Според педагозите учениците проявяват качествата толерантност, трудолюбие, милосърдие, търпение, честност, състрадание, добронамереност, умение да прощават, които са формирани у учениците чрез обучението по Религия.

Графика № 1

На основата на получените резултати могат да се направят следните изводи и обобщения, свързани с отношението на началните учители към предмета Религия и с

тяхната оценка до каква степен той влияе върху изграждането на личността на детето и формирането на ценностни ориентации:

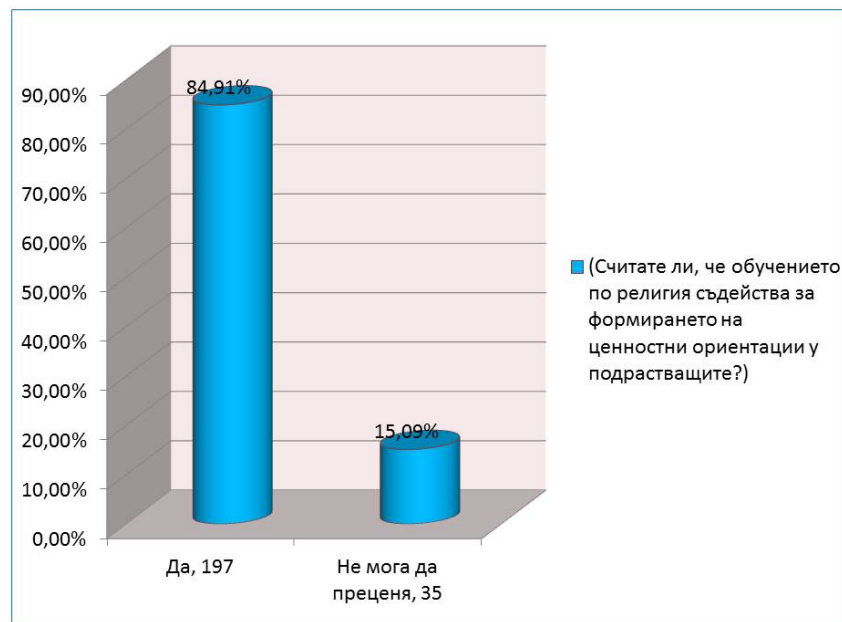
1. Голяма част от учителите считат, че обучението по религия влияе положително върху личностното развитие на учениците. То подпомага приобщаването им към нравствените ценности на християнския морал;

2. Учителите считат, че обучението по религия оформя надеждни представи за основните нравствени категории и съдейства за формирането на нравствени качества, които намират отражение в поведението на учениците.

3.3.2. Анкета с родители

Чрез анкетното проучване, проведено с 232 родители, се цели да се потвърди и ли отхвърли идеята, че предметът Религия съдейства за изграждането на ценностни ориентации у детето.

Отговорите на въпроса „Считате ли, че обучението по религия съдейства за формирането на ценностни ориентации у подрастващите?“ доказват положителното отношение към обучението по Религия от страна на родителите, което отчитат и учителите, преподаващи на ученици, изучаващи предмета Религия. Отговорите на родителите категорично посочват, че обучението по Религия е водещ фактор за формиране на ценностни ориентации, преживявания и нагласи у децата.

Графика № 2

На базата на резултатите от изследването на родителите с цел проучване на степента на формиране на ценностните ориентации у учениците в начален етап, могат да бъдат направени следните изводи и обобщения:

- Родителите имат познания за ценностите и въз основа на това определят, че формирането на ценностни ориентации чрез обучението по религия съдейства за духовно-нравственото израстване на децата, което не е илюзорна цел, а актуална потребност и отговорност на учителя и цялото общество;

- Родителите посочват, че в реализацията на религиозното възпитание основната роля се пада на учителя по религия с неговата професионална компетентност, религиозна убеденост в идеите на православното християнско учение, нравственото му поведение и личния пример.

3.3.3. Наблюдение

Осъществяването на идеите, заложи в целта и задачите на изследването беше проследявано в хода на цялостната дейност чрез включено наблюдение, с опора върху: разговори с децата, проследяване на динамиката на емоционалните им реакции в хода на възприемането на учебното съдържание и включването им в разнообразни дейности, осъществяването на ценностен избор и реализирането на отделни нравствени постъпки в процесите на взаимодействие. Резултатите от наблюдението се анализираха по следните показатели:

Таблица 1. Показатели за осъществяване на наблюдение

<i>Позитивна емоционална експресивност:</i>	<ul style="list-style-type: none"> - ярко изразява чувствата си; - търси контакт с другите; - подчертан стремеж към самоизява;
<i>Разбира съдържанието на основните ценности „добро”, „зло”, „правилно”, „неправилно”...</i>	<ul style="list-style-type: none"> - разграничава основните нравствени ценности; - коментира съдържанието на основните ценности;
<i>Прави осъзнат ценностен избор при разглеждането на различни поведенчески модели</i>	<ul style="list-style-type: none"> - проявява инициативност; - бързо пристъпва към конкретни предложения; - проявява съпричастност; - проявява рефлексивно поведение.
<i>Осъзнава необходимостта да се самоусъвършенства</i>	<ul style="list-style-type: none"> - стреми се да подражава на добри поведенчески модели; - разбира своите реакции и се стреми да овладява негативните си чувства; - осъзнава смисъла на потребността да показва уважението си към другите; - избягва конфликтите.

Съставен е протокол за педагогическо наблюдение на базата на посочените по-горе показатели.

Обобщен анализ по очертаните показатели може да бъде представен по този начин:

Позитивна емоционална експресивност: В хода на обучението децата проявяваха ярки емоции, произтичащи от учебното съдържание и разнообразните дейности, в които бяха включвани. Емоциите се пренасяха извън рамките на урока. Родители споделяха за преживяванията на своите деца и техните разкази за случващото се в часовете по Религия. По своеобразен начин учениците се превръщаха във вдъхновени учители на родителите.

Разбира съдържанието на основните ценности „добро“, „зло“, „правилно“, „неправилно“: Природната даденост на децата да разграничават доброто от злото се стабилизираше и помагаше на децата да преминават с по-добре изразена способност от стадия на нравствения реализъм към стадия на нравствен релативизъм.

Прави осъзнат ценностен избор при разглеждането на различни поведенчески модели: В началото на обучението, децата не винаги успяваха да направят верен ценностен избор, поради типичния за възрастта егоцентризъм в мисленето и речта. Постепенно този егоцентризъм биваше преодоляван и децата успяваха да открояват, тълкуват и реализират правилно значимите поведенчески реакции.

Осъзнава необходимостта да се самоусъвършенства: Този показател анализирахме като основен в ценностното развитие на децата. С внимание наблюдавахме нравственото утвърждаване в поведението им. Агресивното поведение се трансформираше в ценностно-ориентирана активност и проява на инициативност за постигане на приемливо поведение. Децата се научиха да анализират собствените си постъпки и да се стремят да стават по-добри.

3.3.4. Анализ на резултатите от диагностика на етичното поведение чрез незавършени изречения в периода на констатиращия етап

В констатиращия етап на изследването, за да се установи наличието на ценностни ориентации у учениците се провежда диагностика на етичното поведение по методиката на незавършените изречения. Тъй като констатиращият етап е проведен когато изследваните ученици са били в първи клас и все още не са усвоили уменията да

изпълняват писмено дадена задача, провеждащият експеримента поставя проблема в устна форма. Работи се индивидуално с всяко дете и неговите отговори се записват.

На основата на анализа на резултатите от констатиращия етап на емпиричното изследване могат да се направят следните изводи и обобщения:

- Преобладаващите отрицателни резултати при диагностиката на етичното поведение свидетелстват за това, че при децата в първи клас все още няма формирани модели на поведение, основаващи се на етичното отношение към другите. При тях се наблюдават егоистични нагласи, които се основават на защита на собствения интерес, липса на съпричастност, опити за отвързване на отрицателните прояви по същия начин.

- Положителните резултати са по-малък процент при завършването на всяко от изреченията. Наблюдава се изказване на собствени мисли и чувства, споделяне на преживявания, проява на съпричастност, но не може да се твърди със сигурност, че това се дължи на ценностни ориентации и познаване на нормите за поведение. По-скоро тези прояви са израз на моментна поведенческа реакция.

- На този етап не са формирани твърди нравствени убеждения, които да са предпоставка за активна и съзнателна дейност, съобразена с нравствени норми и модели на поведение.

- На тази възраст нравствената оценка на децата е доминирана от оценката на възрастни

3.3.5. Анализ на резултатите от изследването с ценностно скалиране в периода на заключителния етап

На основата на анализа на резултатите от изследването може да бъде направен следните изводи и обобщения:

- На първите пет места („на върха“) децата са поставили като най-харесвани качества любов, честност, справедливост, благодарност и вяра, което е показател за наличието на формирани ценностни ориентации.

- По средата в предпочитанията на учениците се нареждат прошка, трудолюбие, смелост, милосърдие и надежда. Те имат динамичен характер и могат да се придвижват нагоре или надолу в йерархичния рангови ред. Необходимо е да се работи с учениците целенасочено за осмисляне на милосърдието като ценност, за да може това качество да се изкачи в скалата на предпочитаните ценности.

- На последните пет места („на дъното“) са поставени благородство, скромност, щедрост, търпение и великодушие. Трудно е да се каже по каква причина точно тези качества са заели последните места. Това би могло да се дължи на по-абстрактния им екзистенциален характер, а децата в начална училищна възраст все още не са достигнали такова ниво на абстрактно познание и нравствен опит. Прилагането на тези качества изисква повече усилия от страна на децата при обмисляне на поведението им и при осъществяването на ценностен избор.

Ранжирането на изследваните качества в низходящ ред по места е показано на Графика № 3.

Графика № 3

На Графика № 4 е представена значимостта на нехаресваните качества и ранжирането им в низходящ ред.

- Като най-нежелани качества децата са посочили несправедливостта, лъжата, жестокостта, завистта и неблагодарността. Три от тези нехаресвани качества са антиподи на най-харесваните качества според преценката на учениците.

- На последните места са поставени избухливост, отчаяние, страхливост, неверие и отмъстителност.

- Впечатление прави разликата между вяра (на едно от първите места при харесваните качества) и неверие (на едно от последните места при нехаресваните). Това доказва, че децата високо ценят вярата у себе си. В същото време те не считат неверието за проблем, който трябва да влияе върху човешките отношения.

- Тревожност буди фактът, че приемат отмъстителността. Тя е сред поносимите отрицателни качества. Необходима е допълнителна работа, за да се убедят учениците, че отмъщението не е най-правилният път за решаване на проблеми.

- Отрицателни качества със средна стойност са мързел, алчност, омраза, егоизъм и гордост. Тези качества имат динамичен характер и също могат да се придвижват нагоре или надолу по скалата. Тези процеси са свързани с израстването на децата, с натрупването на нравствен опит, а оттам и с промяна на предпочитанията и преценките им.

Графика № 4

Скалирането на положителните и отрицателните качества не е постоянно, търпи промяна и в бъдеще зависи от редица условия на социалната среда, възпитанието и натрупания нравствен опит.

3.3.6. Анализ на резултатите от изследването с проективни методики в периода на заключителния етап

Използвахме проективни методики, за да можем да вникнем в механизмите на личностните предпочитания, нагласи, убеждения. Анализирайки механизмът на проекцията, очертавахме периметъра на взаимодействията: ситуация - поведенчески реакции.

3.3.6.1. Представяне и анализ на резултатите от изследването с методиката „Незавършени изречения” в заключителния етап

Чрез методиката на незавършените изречения, от контекста на всяко направено допълнение, може да се извлече ценността, която е мотивирала отговора. В резултат на изследването са направени следни изводи за изградени ценностни ориентации у учениците към:

- добро и зло – учениците са изградили правилно и стабилно поведение като осъществяват правилен ценностен избор. Получените резултати при изследването с методиката „Незавършени изречения“ се припокриват с резултатите от скалирането, където лъжата е на второ място сред нехаресваните качества. Учениците показват вярна представа за добро и зло като ценност;

- семейството – получените данни показват, че учениците високо оценяват добрите отношения в семейството и полагат старание за тяхното изграждане и запазване;

- любов към другите – данните показват, че децата имат правилно изградени взаимоотношения с хората, извън тяхното семейство, които се основават на взаимопомощ, уважение, разбирателство, толерантност;

- вяра и Бог – резултатите показват, че голяма част от децата свързват вярата с християнството и половината от изследваните ученици вярват в Бога. Данните показват, че вярата като ценност за учениците има две измерения – вяра в Бог и вяра в себе си;

- надежда – голяма част от надеждите на децата са свързани с лични постижения и успехи, както и с доброто на семейството. Данните от този раздел показват, че силният стремеж и увереността на децата за постигането на бъдещи успехи и реализация е ценност, която може да направлява живота им и способства за извършването на ценностен избор;

- справедливост и толерантност – учениците различно оценяват справедливостта, когато се отнася към тях самите и към другите, макар че са я поставили на едно от първите места в скалирането. Резултатите ни подсказват, че е необходима работа за възпитаване на самокритичност. Радостно е, че децата осъзнават вината си, когато са сгрешили и търсят начини да поправят стореното;

- патриотични чувства – патриотизмът като ценност е силно развит у учениците. Те познават, уважават и се гордеят с родното си място и Родината си.

3.3.6.2. Представяне и анализ на резултатите от методиката „Избор на алтернативи” в периода на заключителния етап

Резултатите от изследването дават основания да се направят следните изводи:

- Данните от избора на ценностни алтернативи в различни ситуации потвърждават, че децата имат вярно изградена представа за добро и зло и в реални условия биха действали според нея.

- Учениците осъзнават необходимостта от любов и уважение и са готови да проявят старание, за да ги заслужат.

- Учениците държат на справедливостта, но когато трябва да защитят добрите отношения с приятелите или близките си, те се разколебават и в някои случаи са готови да я пренебрегнат, което е доказателство, че в тази възраст те не притежават достатъчен ценностен опит.

- Учениците осъзнават важността на разкаянието, извинението и прощката и те са готови да постъпват по този начин при определени ситуации в личния си живот.

- Учениците умеят да приемат забележките относно поведението им, вслушват се и изпълняват това, което им се казва, но много по-голямо значение отдават на забележката, когато тя идва от възрастните, отколкото от техните връстници.

- Учениците умеят да намират верни решения в конфликтни ситуации. Доказателство за това е фактът, че те избягват саморазправата и търсят други начини за разрешаване на проблемни ситуации, при които се проявява нравственото им възпитание, зрелостта им и формираните ценностни ориентации. Учениците оценяват значението на диалога като мирен начин за решаване на конфликти и го предпочитат пред всички други.

При изследването с методиката „Избор на алтернативи“ учениците показват подобри резултати, отколкото при изследването с методиката „Незавършени изречения“. Това се дължи на факта, че децата трябва да завършат изреченията веднага, докато при избора на алтернативи те разполагат с време да обмислят и мотивират своя ценностен избор.

3.3.6.3. Представяне и анализ на резултатите от методиката „Довърши историята” в периода на заключителния етап

Чрез тази методика се акцентира върху смисловото тълкуване на ценностните категории, като децата ги приложиха в житейски ситуации.

Завършването на първата история – **Чудният подарък** – най-общо може да се обедини в две направления: 1) приемане и запазване на подаръка като скъп спомен от далечна страна, в знак на обич и приятелство; 2) приемане и запазване на подаръка като израз на уважение към друга религия;

Данните в брой деца и процентно съотношение са показани на Графика № 5.

Графика 5

Краят на тази история показва, че децата са отворени към новото и непознатото и независимо от причината са готови да зачитат и уважават различните от тях.

По отношение на втората история – **Сънят на Виктор** – довършването ѝ може да се обобщи в следните две направления:

- признание за лошата оценка поради страх от родителите;
- признание, защото не е правилно да се лъже;

Данните в брой и процент са показани на Графика № 5.

Графика № 6

Всички деца са завършили историята с признание за лъжата, но причините са различни. Краят на тази история показва, че децата осъзнават цената на истината и негативите от лъжата и въпреки своите съмнения и опасения ще предпочетат истината.

Със завършването на третата история – **Продавач на надежда** – децата дават израз на своите надежди и мечти. Те могат да бъдат обобщени така:

- надежди и мечти свързани със самите тях;
- надежда за техните най-близки;
- надежди, свързани със всички хора;

Данните в брой и процент са показани на Графика № 7.

Графика № 7

Ще цитираме едно дете, което написа следното:

„...С надежда се постига всичко, надеждата не ти позволява да се предадеш когато ти е трудно. Надеждата не се продава в магазините и не се купува с пари. Тя е в очите на добрите хора. Можеш да я намериш навсякъде стига да имаш очи да я видиш. Това означава да си добър човек.”

Едва ли би могло да се обобщи по-добре от това дете. Децата са в началото на своя жизнен път и от начините, по които са завършили тази история личи, че са изпълнени с надежди, мечти и желания. Те твърдо вярват, че всичко за което мечтаят ще се сбъдне.

Резултатите от завършването на четвъртата история – **Детето и вярата** – почти съвпадат с резултатите от незавършените изречения. И те могат да бъдат обобщени в три направления:

- вяра, че Бог ще им помогне;
- вяра в собствените си сили;
- вяра в доброто у хората;

Данните в брой и процент са дадени в Графика № 8.

Графика № 8

И отново ще цитираме едно от децата, което написа:

„... знам, че ако много искаш нещо и силно вярваш, то ще се сбъдне. Мисля си, обаче, че човек трябва да иска много по-големи неща от нова кола или играчка. Вярата е нещо много силно и лично. Това усещане е способно наистина да сбъдне големи мечти и желания.“

Начините, по които децата са дописали тази история показва дълбокото осмисляне на вярата като ценност, която направлява живота им и без която не могат.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Методологията, която използвахме за анализиране на резултатите, ни дава основание да направим заключение, че децата анализират, вземат решения и действат адекватно според формираните ценностните ориентации, които се превръщат във вътрешна потребност на личността им. Проявяват единство на морални съждения и морално поведение, умение да съпреживяват, съчувстват, разбират и помагат на околните.

След направените анализи на цялостната ни теоретична и експериментална работа стигнахме до следните **изводи**:

➤ Децата отключват своите духовни сетива и започват да възприемат света около себе си по напълно различен начин, в съответствие с общоприетите нравствени и естетически послания, коментирани в обучението по Религия.

➤ Вярата във всичките нейни измерения (родители, Бог, природа, приятелство, детска общност ...) става значима и властна опора техния живот.

➤ Научават се да осъзнават и тълкуват по-добре нравствените категории „добро“, „зло“, „чест“, „достойнство“, „обич“, „омраза“ и въз основа на това познание да действат в конкретни нравствени дилеми.

➤ Видимо придобиват стремеж към самоусъвършенстване. Стават по-добронамерени, съпричастни, търпеливи и отговорни към задълженията си.

➤ Стават по-спокойни и уравновесени и намалява агресивното поведение.

➤ Оценяват значението на добрите междуличностни отношения и толерантността.

➤ Добротата постепенно се усвоява като стереотип на поведение.

➤ Децата, изучаващи религия, оказват добро влияние върху микроклимата в своите класове.

Ценностната ориентация характеризира насочеността на личността и съдържанието на нейната социална активност, тя е съставна част на междуличностните отношения и възгледа към самия себе си, поради което трябва да се формира от най-ранна възраст.

Християнското вероучение и християнската нравственост възпитават у младата личност ценностна ориентация и модели на нравствено поведение, а религиозното познание е един от пътищата за духовно–нравствено усъвършенстване.

Приносни моменти:

1. Въз основа на теоретичен анализ на постановки на авторитетни учени е обоснована връзката между понятията *ценност – ценностна ориентация – ценностен избор - нравствено поведение*.

2. Изградена е теоретична рамка, параметрираща формирането на ценностните ориентации в контекста на обучението по Религия на ученици от началния етап на основната образователна степен.

3. Разработен е технологичен модел на работа подпомагащ успешното формиране на ценностни ориентации, които са предпоставка за осъществяване на ценностен избор от учениците и реализиране на нравствено поведение.

4. Предложени са идеи за усъвършенстване на учебното съдържание и практическата работа с учениците, с цел стабилизиране на вътрешната им мотивация за включване в ценностно-ориентирани и социално значими дейности.

Литература

- Амонашвили, Ш. А.** Школа жизни. М., 2000.
- Архим. Платон.** Православно нравствено богословие. С., 2001.
- Байчинска, К.** Ценности. Ценностен стрес... Ценностна криза! С., 1994.
- Василева, Е.** Духовно-нравственото израстване на малкия ученик. С., 2009.
- Друмев, В.** Етико-социологически съчинения. С., 1981.
- Кацаров, Д.** Нравствено развитие и нравствено образование. С., 1941.
- Костова, П.** Ценностно формиране и развитие на децата. В.Търново, 2009.
- Лосский, Н. О.** Ценность и Бытие. Бог и Царство Божие как основа Ценностей. Paris, 1931.
- Панчовски, И., Д. Киров.** Християнска етика. Т. 1. Философия на морала. С., 1996.
- Пиаже, Ж.** Психология интелекта. Логика и психология. „Просвещение“, М., 1992.
- Преп. Макарий Египетский.** Духовны ебеседы, послания и слова. Тр. Серг. Лавра, 1904.
- Ручка, А. А.** Социальные ценности и нормы. Киев, 1976.
- Св. Йоан Лествичник.** Лествица. Света гора, Атон, 2004.
- Стракова, Л.** Ценностни ориентации и ценностно развитие на учениците. С., 1999.
- Rokeach, M.** 1973. The nature human values. NY. The Free Press, 1973.

Публикации по темата на дисертационния труд:

Статии

- 1. Георгиева, Р., В. Лавчева.** Теоретико-практически идеи за формиране на ценностни ориентации при малките ученици. В: Сборник с материали от VII национални педагогически четения – център „Хуманна педагогика“ – „Ценностни аспекти на педагогическото ежедневие”, Русе 2012. С., УИ 2012, с. 50-55.
- 2. Георгиева, Р.** Ролята на семейството за формиране на ценностни ориентации. В: Сборник с материали от (VI национални педагогически четения – център „Хуманна педагогика”), „Да запазим усмивката в училище” - „Ценностни аспекти на взаимодействието: семейство-училище”, 2011, с. 56-64.
- 3. Georgieva, R.** 2011. Value orientation through humane parenting and responsible family upbringing. In: Fundamente ale educației umane. (Mândăcanu, V., D. Opreș, I. Scheau, eds.), Chișinău, Editura Pontos, Republica Moldova, pp. 241-245.
- 4. Георгиева, Р.** Методи и средства за духовно-нравствено възпитание на учениците в начален етап. В: Диалогът между поколенията и обществените структури чрез училищната институция, Сборник с материали от научно-практическа конференция с международно участие. 16-17 април 2010 г., С., ИК „Образование”, 2010, с. 378-385.
- 5. Георгиева, Р.** Традиции и новаторство при развитието на духовно-нравствени качества у малкия ученик. В: Духовно-нравствено развитие на учениците от началния етап на основната образователна степен. Сборник с материали от Национални педагогически четения (21-22 юни 2010 г. Априлци), Звезди, 2010, с. 223-232.
- 6. Georgieva, R.** Formation of children’s value system through religious education in primary school. In: Summa Theologiae, Tom I – Educatia din perspectiva valorilor, Alba Julia: Editura Aeternitas, 2010, 314-318.
- 7. Георгиева, Р.** Обучението по религия в българските училища: проблеми и перспективи. В: Пътят на България. Църква – Държава – Общество. Варна – Виена, 2008, 365 – 375.

Учебно помагало

Станчева, В., В. Рогачева, **Р. Георгиева**, В. Лавчева. Религия за 2 клас. Православие. С., 2013.